

Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler
1908-1922

Dr. Halil ŞİMŞEK

ÖNSÖZ

Gayrimüslim cemaatler Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir yer tutmuş, özellikle de bir dönüm noktası olan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla devletin egemenliğini, toprak bütünlüğünü doğrudan ilgilendiren bir husus olmuştur. Türkiye'de yaşayan gayrimüslimlerin özelde de Hıristiyan unsurların "*Düvel-i Muazzama*"nın müdahalesi için sürekli kullandıkları bir gerekçe olarak Cumhuriyet'e kadar geçen yüz elli yılda bu mesele, ülkeyi parçalanmaya götüren bir faktör olmuştur. Cumhuriyet'in kurucu kadrosu böylesine bir ateş topunu miras almışlar ve Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yaşadıklarının da tecrübesiyle sonraki dönemin yol haritasını çizmişlerdir.

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti döneminden kalan geleneksel politikalarını günümüzde de sürekli ısıtarak gündemde tutma eğiliminde olmaları konuyu oldukça güncel yapmakta, sorunun görsel ve yazılı medyada manipüle edilerek işlendiği gözlemlenmektedir. Ancak bu tartışmalar akademik endişelerden ziyade günöbirlik mülahazalarla ve çoğu zaman yanlış bağlamlarda ele alınarak, Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı haksız eleştirilere de kaynaklık etmektedir. Oysa tarihsel sorunlar kendi gerçeklikleri içinde ortaya çıkmış; çözümlenmiş, ertelenmiş veya çözümsüz kalmış sorunlardır. Konunun tek yönlü olarak ve çoğu zaman saldırgan bir üslupla sunulması bizi böyle bir çalışmaya iten nedenlerden birisi olmuştur.

Diğer taraftan Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan bir süreçte salt bu konuya ilişkin araştırmaların sınırlılığı çalışma sırasında karşılaşılan zorlukların başında gelmektedir. Bu durum münferit olayların bağlantılarının araştırılmasında ve bir sonuca varmada bazen eksikliklere yol açmaktadır. Hele bu çalışmalar, yaşanan dönemin uluslararası ilişkileri, ekonomik veriler ve yapılan uygulamaların çağdaş ülkelerdeki emsalleri değerlendirilmeden ele alındığında, ortaya oldukça değişik bir tablo çıkmaktadır. Tarihçilik açısından alt yapısı eksik olan uluslararası ilişkiler disiplini ele aldığı sorunun arka planını bazen eksik kurgulayabilmektedir. Bizi bu çalışmayı yapmaya iten faktörlerin başında bu arka planın ortaya çıkarılmasının bir ihtiyaç olduğu gerçeği gelmektedir.

Esasen doktora tez çalışmamızın ilk üç bölümündeki konuları içeren elinizdeki bu eser gerekli gözden geçirme, düzeltme ve eklemeler yapılarak yeniden kaleme alındı. Çalışmanın ortaya çıkmasında şüphesiz en önemli pay doktora tez danışmanım Prof. Dr. M. Derviş Kılınçkaya'ya aittir. Sürekli olumlu teşvik ve hoşgörüsü, olumsuzlukların üstesinden gelmemde etkili oldu. Çalışmamız esnasında bir an bile ilgi ve alakasını esirgememesi ömür boyu unutulmaz. Çalışma boyunca ilgilerini hiç esirgemeyen, teşvik ve yerinde yönlendirmeleriyle desteklerini gördüğüm hocalarım ve meslektaşlarım; Prof. Dr. Adnan Sofuoğlu, Prof. Yusuf Sarıay, Prof. Dr. Mustafa Yılmaz, Prof. Dr. Sedat Laçiner, Prof. Dr. Temuçin F. Ertan, Prof. Dr. Fatma Acun, Prof. Dr. Yasemin Doğaner, Doç. Dr. Saim Selenga Gökgöz, Doç. Dr. H. Bayram Soy, Yrd. Doç. Dr. Cahide Sönmez, Yrd. Doç. Dr. Kutay Üstün'e karşı da minnet ve teşekkür hisleriyle doluyum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
KISALTMALAR	7
GİRİŞ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ GAYRİMÜSLİM CEMAATLER	17
A. Yirminci Yüzyıl Başında Gayrimüslim Osmanlıların Konumları ve Bu Yapıdaki Değişim	17
B. II. Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimler	37
B. a. İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslimler	37
B. b. İttihat ve Terakki'nin Gayrimüslimlere Yönelik Politikaları	39
B. c. Gayrimüslim Mebuslar ve İzledikleri Politikalar	45
C. Değişen Şartlar Altında İttihatçıların Geliştirdikleri Politikalar	62
C. a. Gayrimüslimlerin Zorunlu Askerlik Hizmetine Tabi Tutulmaları	68
C. b. Millî İktisat Politikası	79
C. c. Eğitim Politikaları	90
D. Gayrimüslimler ile İlgili Yasal Düzenlemeler	94
D. a. Cemiyetler Kanunu	95
D. b. Şekavet ve Mefsedetin Men'ine Dair Kanun	96
D. c. Zorunlu Askerlik	97
D. d. Kiliseler Kanunu	98
D. e. Hukuk-u Aile Kararnamesi	103
E. Gayrimüslim Cemaatlerarası İlişkiler	107

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLAR VE GAYRİMÜSLİM CEMAATLERİN TUTUMLARI	123
A. Balkan Savaşları ve Gayrimüslim Cemaatler.....	123
B. Balkanlardan Anadolu'ya Türk Göçü ile Rumların Türkiye'den Göçü	133
C. Birinci Dünya Savaşı'nda Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları	137
C. a. Fener Rum Patrikhanesi ve Rum Faaliyetleri	139
C. b. Ermeni Faaliyetleri ve Sevk ve İskân Kararnamesi.....	144
C. b. a. <i>Sevk ve İskân Kanununa Giden Gelişmeler</i>	147
C. b. b. <i>Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Uygulanışı</i>	158
D. Musevi Cemaati.....	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE DURUM	185
A. Mütareke ve Millî Mücadele Döneminde Gayrimüslimler.....	185
B. Mütareke ve Millî Mücadele Döneminde Rum Cemaati.....	193
B. a. Karadeniz Bölgesi Rumları ve Pontus Meselesi.....	193
B. b. Yunan İşgalleri ve Yerli Rumlar.....	204
C. Mütareke ve Millî Mücadele Yıllarında Ermeniler	213
C. a. Sevk ve İskâna Tabi Ermenilerin Geri Dönüşü	215
C. b. Kilikya'nın İşgali ve Ermeniler	216
C. c. Doğu Vilayetlerinde Ermeni Faaliyetleri.....	220
C. d. Millî Mücadele Sonrasında Ermeniler	222
D. Mütareke ve Millî Mücadele Dönemi Musevi Cemaati	223
Sonuç.....	231
Kaynakça.....	237

GİRİŞ

Gayrimüslim cemaatler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde devletin bekasını etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Dağılmakta olan devletin bünyeden ayrılan parçalarından önemli bir bölümünün insan unsurunu oluşturan gayrimüslimler, hem dönemi incelemede hem de sonrası dönemlere bıraktıkları problemlerden dolayı ilgili devletlerin uluslararası ilişkilerinde önemli yer tutmaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Cumhuriyet'e giden süreçte son dönemeç olarak değerlendirebileceğimiz II. Meşrutiyet Dönemi siyasal ve toplumsal ortamında gayrimüslim cemaatlerin yaşadıklarının ortaya konulmasıdır. Bu çerçevede dağılmakta olan bir siyasal yapıda cemaatlerin gerek Osmanlı Devleti gerek yabancı devletler ve gerekse birbirleriyle olan ilişkileri incelenmeye çalışılmıştır. Gayrimüslim cemaatler bağlamında II. Meşrutiyet Döneminin öncesi ve sonrasıyla incelenmesi bizlere Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun azınlıklar konusunda izledikleri politikalar anlama ve isabetli tespitlerde bulunma olanağı sağlayacaktır.

Döneme dair yaşananların topluca ortaya konulması Türkiye'nin Lozan'daki yaklaşımını şekillendiren yakın tarihsel argümanları tespit edip sunmak anlamına gelmektedir ki bu durum Cumhuriyet'in kuruluş yılları ve sonrasını kavramak noktasından önemlidir. Bilindiği üzere Lozan Barış Konferansı'nda gelinen nokta, II. Meşrutiyet'in ilanından Balkan

Savaşlarına, oradan Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'ye uzanan tarihsel sürecin sonucudur. Bu azınlık gruplarının davranışları açısından böyle olduğu gibi uluslaşma ve ulus devletin inşası sürecinde izlenen politikaların devamlılığı açısından da böyledir. Dolayısıyla bu dönemin elden geldiğince iyi sergilenmesi Lozan Barış Antlaşmasıyla tesis edilen statüyü daha anlaşılır kılacağı gibi, daha sağlam bir zemine oturmasına da yol açacaktır.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine azınlıkların statüsü ve bu statüde meydana gelen değişimin analizini yapmak, azınlıkların durumlarını etkileyen belli başlı olayların ortaya konulması ve bunların meydana gelişinin arkasındaki nedenlerin değerlendirilmesidir. Bu olayların tahlili sonucunda azınlıkların nüfuslarında, toplumsal ve ekonomik yaşamlarında meydana gelen değişimin önemli dönüm noktalarını belirlemek de gerekmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda Osmanlı son dönemi gayrimüslim cemaatlerin durumu, tarihsel bir süreç içinde ve tarih metodolojisi çerçevesinde sebep sonuç ilişkisi göz önünde tutularak incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada bir bakıma seçici davrandığımız söylenebilir. Zira Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının son yıllarından başlayarak II. Meşrutiyet'e oradan Balkan Savaşlarına, I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarına uzanan süreçte yol işareti niteliğinde gördüğümüz belli başlı olayların üzerinde özellikle duruldu. Bu tercih, ele alınan dönemde yaşanan gelişmelere bağlı olarak yaşanan olayların azınlıkların hukuki statüsünde doğrudan bir değişime neden olmasa bile fiili olarak kalıcı sonuçlar doğurduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Öte yandan Meşrutiyet döneminin her açıdan Cumhuriyet'e uzanan yolun düşünsel ve siyasal zeminini hazırlaması ve sonrasında azınlıklara yönelik olarak geliştirilen ulusal politikaların süreklilik gösterip göstermediğinin araştırılması, çalışma-

mızı önemli kılmaktadır. Örneğin, Türkiye'deki nüfus yapısını, toplumsal ve ekonomik yapıyı doğrudan etkileyen Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ele alınırken, bunun Balkan Savaşları sonrasındaki örnekleri göz ardı edilemezdi. Benzer şekilde İttihat ve Terakki'nin Millî İktisat politikaları nazarı itibara alınmadan Cumhuriyet döneminde sermayenin millîleştirilmesi uygulamalarının anlaşılabilir hale gelmesi de zor olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere Osmanlı devletini dağılmaya götüren dış müdahalelerin önemli bir bölümünde gayrimüslim cemaatler sorunu bir gerekçe olarak yerini almaktadır. Özellikle Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında yaşananlar Cumhuriyeti kuran kadrolar üzerinde derin izler bırakmış ve sonraki dönemde azınlıklar meselesi, kesin çözüme bağlanması gereken bir husus olarak görülmüştür. Bu çerçeveden bakıldığında yeni kurulan devletin varlık ve bekası azınlıkların statüsüyle doğrudan ilgili görülmüştür. Bunun yansımalarını Lozan müzakerelerinde görmek mümkündür. Örneğin Türk Heyetinin, Rumların istisnasız olarak mübadelesi ve Fener Rum Patrikhanesi'nin de ülke dışına çıkarılması noktasındaki ısrarının asıl nedeni budur.¹

Çalışmamıza konu olarak Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerini aldık. Diğer gayrimüslim gruplarını çalışma kapsamında dışında tutmakla, konunun incelenmesinde daha tutarlı davranılabileceği düşünülmüştür. Tabii, bu üç büyük dinî azınlık grubunun durumunu incelemenin, yeterince fikir sahibi olmamızı sağlayacak nitelikte olduğu noktasından hareket edilmiştir.

Çalışmaya temel teşkil eden kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde

¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ), c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1146 – 1180.

çalışılan fonlar: Dâhiliye- Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti, 3. Şube; Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti, Asayiş Şubesi; Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti, Seyr ü Sefer Müdüriyeti; Dahiliye Nezareti İdare Evrakı; Dâhiliye-İdare; Kalem-i Mahsus Müdüriyeti; Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı; Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı; Dâhiliye- Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi ve Meclis-i Vükela Mazbataları fonlarıdır.

Yasal düzenleme metinlerinin yer aldığı *Düstur* da konumuz açısından öne çıkan kaynaklar niteliğindedir. Özellikle azınlıkların toplumsal ve ekonomik konumunu doğrudan doğruya etkileyen yasal düzenlemelere, bir bütün olarak bu kaynaklar vasıtasıyla ulaşmak mümkündür.

Bir tarih araştırması açısından şüphesiz en önemli kaynaklardan birisi de hatıratlardır. İncelenen olayları yaşamış ve sonuçlarından etkilenmiş kişilerin hatıratları kullanıldığı gibi bizzat dönemin “*tarih yapan*” şahsiyetleri diyebileceğimiz Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*; Cemal Paşa, *Hatırat*”; Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*; Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*; İsmet İnönü, *Hatıralar I-II*; Celal Bayar, *Ben de Yazdım 1-6*; Hilmi Uran, *Hatıralarım ve Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım 1-4* gibi devlet adamlarının bıraktıkları hatıratlar da kullanıldı. Bu kişilerin ortak özellikleri incelediğimiz dönemin olaylarını bizzat içinde yaşayarak bir noktada belirleyici rol oynamış olmaları ve başkalarından duyduklarını nakilden öte kendi hayat hikâyelerini aktarmalarıdır.

Bunun yanında çalışmamız içinde konu başlığı yaptığımız ve azınlıkların yaşamlarını doğrudan etkilemiş yasal düzenleme ve olayların hazırlık, gerçekleşme ve nihayete erme aşamalarında kamuoyunu belirleyen basın mensuplarının hatıratlarını da kullandık. Bu kişiler arasında Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*; Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim Geçirdiklerim 1-4* ve Zekeriya Sertel'e ait, *Hatırladıklarım* adlı eserler

bulunmaktadır. Bu kişilerin ortak özelliği incelenen dönemin olaylarını bütün aşamalarında yaşamış ve basın mensubu olmanın da getirdiği dikkat ile gözlemlemiş olmalarıdır.

Çalışmada özellikle Musevi cemaati üzerine oldukça fazla sayıda eser bulunduğu için bu cemaatin durumu öne çıkarılmış gibi görünmekle beraber, buradaki asıl sorun Rum ve Ermenilere ilişkin araştırmaların oldukça sınırlı bulunmasıdır. Musevi cemaati hakkında yayınların fazla olmasında, 1992 yılında zamanın İsrail Cumhurbaşkanı'nun da katıldığı ve devletin zirve noktasındaki kişilerin himaye ve ilgisine mazhar olan 500. Yıl Kutlamaları sırasında yapılan yayınların önemli payı vardır. Kutlamalarla birlikte Türk Musevi cemaatine olan entelektüel ilginin bu dönemden itibaren hızlı bir yükselişe geçtiğini iddia etmek mübalağa olmasa gerek.

Bir bütün olarak doğrudan çalıştığımız dönemi kapsayan çalışma olmamakla birlikte içerik ve yararlandığı arşiv belgeleri açısından oldukça zengin olan Rifat N. Bali'nin *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya, Devlet'in Yahudileri ve 'Öteki' Yahudi, Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü ve Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923–1945)* çalışmalarından da yararlandık. Bunun yanı sıra incelediğimiz dönemi kapsayan bir çalışma olarak Avram Galanti'ye ait *Türkler ve Yahudiler*, Levent Ürer'e ait *Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*, Süreyya Şahin'e ait *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Elçin Macar'a ait *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, Çetin Yetkin'e ait *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Kemal Arı'ya ait *Büyük Mübadele*, Esat Uras'a ait *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Mim Kemal Öke'nin *Ermeni Meselesi* ve Henri Nahum'a ait *İzmir Yahudileri* adlı çalışmalar yararlandığımız tetkik eserlerden bazıları.

Yabancı dilde yayınlanan tetkik eserler olarak, Stephan P. Ladas'ın *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, Alexis Alexandris'in *The Greek Minority of İstanbul and Greek*

Turkish Relations 1918-1974, Harry J. Psomiades'e ait *The Eastern Question: The Last Phase A Study in Greek - Turkish Diplomacy* ve Kemal Karpat'a ait *Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays* adlı çalışmalarından yararlanıldı.

Bu çalışma, 2006 yılında tamamlanmış olan Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu (1923-1974) başlıklı doktora tezinin ilgili bölüm başlıkları yeniden düzenlenip güncellenerek kaleme alınmıştır. Çalışmanın içeriği doktora tezinin ilk üç bölümü ile yine bu bölümlerden üretilip daha önce yayınlanan makalelerin birleştirilip genişletilmesinden oluşmuştur. Öncesi itibarıyla bu bölümlerde yer alan konu içeriklerinden oluşan; *İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler* adlı makale Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığında, *Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler* adlı makale Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisinde ve *Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan ve Musevi Unsurlar Arası İlişkiler* adlı makale ise Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisinde yayınlanmıştır.²

Yukarıda belirttiğimiz doktora tezinin bir kısmından üretilmiş bu makaleler isimlerini verdiğimiz dergilerde yayınlandı. Ancak geçen zaman içerisinde okurun bu yayınlara ulaşması zorlaştı. Ayrıca tezin tamamlanmasından

² Söz konusu makaleler için bkz: Halil Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Hıristiyan Ve Musevi Unsurlar Arası İlişkiler", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, cilt.1, no.2, s.13-35, 2005. Halil Şimşek, "İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslim Cemaatler", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ - Yıl 12, Bahar 2014, sa. 16, s.181-192. Halil Şimşek; "Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt.1, no.1, s.52-72, 2008.

bu yana geçen sürede yeni kaynaklar ve belgeler ortaya çıktı. Tüm bunları dikkate alarak yeni bir anlayışla Osmanlı'nın son dönemi, Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrası dönem azınlık sorununu ve bu soruna siyasal, toplumsal ve hukuki yaklaşımları derli toplu bir şekilde ortaya koyma iddiasındaki bu çalışma ortaya çıktı.

Elinizdeki bu çalışma üç ana bölümden oluşuyor. Birinci Bölümde; II. Meşrutiyet Dönemi Gayrimüslim Cemaatler, döneme ait gelişmeler, yasal düzenlemeler, İttihat ve Terakki yönetimi ile ilişkiler, cemaatler arası ilişkiler, zorunlu askerlik uygulaması, iktisat politikaları, Cemiyetler Kanunu, Kiliseler Kanunu, Hukuk-u Aile Kararnamesi konuları yer almakta.

İkinci Bölümde ise; Savaşlar ve Gayrimüslim Cemaatlerin Tutumları, Balkan Savaşları ve gayrimüslimler, Balkanlardan Anadolu'ya göç ve Rumların Türkiye'den göçü, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan gelişmeler, Ermeni faaliyetleri ile Sevk ve İskan Kararnamesi, dönemde Musevi Cemaati bağlamında yaşanan gelişmeler yer verilmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise; Mütareke ve Milli Mücadele döneminde yaşanan gelişmeler incelenmiş bu çerçevede yaşanan süreç Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri bağlamında kaleme alınmıştır.

Sonuç olarak, bu eserde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e azınlıklar konusunda nasıl bir miras kaldığını ortaya koymaya çalışılmıştır. Çalışmanın yakın dönem tarihimize mütevazı bir katkı vermesini dilerim. Şüphesiz, hiçbir çalışma tam değildir ve "en iyi" hep aranan şeydir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu.
Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1920–1928).

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

DH. EUM 3. ŞB: Dâhiliye- Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, 3. Şube.

DH. EUM. AYŞ: Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, Asayiş Şubesi.

DH. EUM. SSM: Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, Seyr ü Sefer Müdiriyeti.

DH. İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

DH. İD: Dâhiliye-İdare.

DH. KMS: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

DH. MB. HPS. Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı

DH. MUİ: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

DH. MUİ: Dâhiliye- Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi.

MV.: Meclis-i Vükela Mazbataları

2. Yayınlanmış Belgeler

- 1982 ve Önceki Anayasalar, Filiz Kitabevi yay., İstanbul.
- Batum, Süheyl – Necmi Yüzbaşıoğlu, Anayasa Hukukunun Temel Metinleri, Beta yay., İstanbul, 1997.
- Duru, Orhan; Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2004.
- Düstur, 2. Tertip, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.
- Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329.
- Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330.
- Kili, Suna; Türk Anayasaları, Tekin yay., İstanbul, 1982.
- Meray, Seha L. – Olcay, Osman; Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., No. 409, Ankara, 1977.
- Meray, Seha L; (Haz.), Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C. I-8, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2001.
- MMZC, Devre I, İçtima II, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
- MMZC, Devre I, İçtima II, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
- Soysal, İsmail; Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. C. (1920 – 1945), TTK yay., Ankara, 2000.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999.

3. Tetkik Eserler

- Ağanoğlu, H. Yıldırım; **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç**, Kum Saati yay., İstanbul, 2001.
- Ahmad, Feroz; **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak yay., Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak yay., İstanbul, 1996.

- Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl**, haz. Osman Selim Kocahanođlu, Temel yay., İstanbul, 1998.
- Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK yay, Ankara, 1999.
- Akgün, Seçil; **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu**, Tercüman Tarih yay., İstanbul, 1981.
- Akın, Rıdvan; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908–1918**, Der yay., İstanbul, 2002.
- Akşin, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2004.
- ; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge yay., Ankara, 2001.
- Akyol, Taha; **Medine'den Lozan'a**, Milliyet yay., İstanbul, 1998.
- Akyüz, Yahya; **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, Alfa yay., İstanbul, 2001.
- Andrews, Peter Alford; **Türkiye'de Etnik Gruplar**, Ant yay., İstanbul, 1992.
- Alexandris, Alexis; **The Greek Minority of İstanbul and Greek Turkish Relations 1918-1974**, Centre for Asia Minor Studies, Atina, 1992.
- Alkan, Hakan; **Geçmişten Günümüze Türkiye Patrikhaneleri I**, Kutup Yıldızı yay., İstanbul, 2003.
- Anastassiadou, Meropi; **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, Salonique, 1830–1912**, Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul 2001.
- Armaođlu, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1980**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1988.

- Aybars, Ergün; **İstiklal Mahkemeleri, C. I-II / 1920–1927**, İleri Kitabevi, İzmir, 1995.
- Aydođan, Erdal–İsmail Eyübođlu (Haz.), **Bahaeddin Şakir Bey’in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Alternatif yay., Ankara, 2004.
- Bağış, Ali İhsan; **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar – Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750 - 1839)**, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 1983.
- Bahar, Beki L.; **Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri**, Pan yay., İstanbul, 2003.
- Bali, Rifat N.; **Anadolu’dan Yeni Dünya’ya Amerika’ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri**, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- ; **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946–1949)**, İletişim yay., İstanbul, 2003.
- ; **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- ; **Devlet’in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi**, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- ; **Musa’nın Evlatları Cumhuriyet’in Yurttaşları**, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- Batum, Süheyl – Necmi Yüzbaşıoğlu; **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, Beta yay., İstanbul, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, Kısım I**, TTK yay., Ankara, 1991.

- Belli, Mihri; **Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış**, Türkçesi: Müfide Pekin, Belge yay., İstanbul, 2004.
- Benbassa, Esther - Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi**, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- Besalel, Yusuf; **Osmanlı ve Türk Yahudileri**, Gözlem yay., İstanbul, 1999.
- Bilsel, Cemil; **Lozan, 1- 2**, Sosyal yay., İstanbul, 1998.
- Birinci, Ali; **Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkî'ye Karşı Çıkanlar**, Dergah yay., İstanbul, 1990.
- Boratav, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- Bozkurt, Gülnihal; **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, TTK yay., Ankara, 1996.
- ; **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, TTK yay., Ankara, 1996.
- Castellan, Georges; **Balkanların Tarihi**, Milliyet yay., İstanbul, 1993.
- Cevdet Paşa, **Tezâkir, 1–12**, Yay: Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991.
- Clogg, Richard; **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim yay., İstanbul, 1997, s. 107.
- Criss, Bilge; **İşgal Altında İstanbul**, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- Çelebyan, Antranik; **Antranik Paşa**, Ermenice’den Türkçe’ye Çeviren: Mariam Arp– Nairi Arek, Peri yay., İstanbul, 2003.
- Eldem, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, TTK yay., Ankara, 1994.

- Emirođlu, Kudret; **Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı**, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1999.
- Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs yay., İstanbul, 1999.
- Ercan, Yavuz; **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2001.
- Ergil, Doğu; **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 1981.
- Ergin, Osman Nuri; **Mecelle-i Umur-u Belediye, c. I**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul, 1995.
- Erođlu, Arif Hikmet; **Osmanlı Devletinde Yahudiler**, Andaç yay., Ankara, 2003.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi İ'lân-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra**, Haz. H. Erdođan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.
- Davison, Roderic H.; **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, ev. Mehmet Moralı, Alkım yay., İstanbul, 2004.
- Eryılmaz, Bilal; **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale yay., İstanbul, 1996.
- Galanti, Avram; **Türkler ve Yahudiler**, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.
- ; **Arabî Harfleri Terakkimize Mani Değildir**, Bedir yay., İstanbul, 1996.
- Gencer, Mustafa; **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim yay. 2003.
- Golođlu, Mahmut; **Millî Mücadele Tarihi, Cumhuriyete Dođru 1921-1922**, Golođlu yay., Ankara, 1971.

- ; **Millî Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi, Birinci Kitap**, Nüve Matbaası, Ankara, 1968.
- Gökaçtı, Mehmet Ali; **Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi**, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- Göyünç, Nejat; **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe yay., İstanbul, 1983.
- Güler, Ali; **Türkiye'deki Gayrimüslimler**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1996.
- Gülsoy, Ufuk; **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg yay., İstanbul, 2000.
- Güngör, Erol; **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, Ötüken yay., İstanbul, 1999.
- Gürün, Kâmuran; **Ermeni Dosyası**, TTK yay., Ankara, 1986.
- Hall, Richard C.; **Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası**, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi yay., İstanbul, 2003.
- Hanioğlu, M. Şükrü; **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889–1902**, İletişim yay., İstanbul, 1985.
- Hatipoğlu, M. Murat; **Türk Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821–1922)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1988.
- Hıfzı Timur'un Anısına Armağan**, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü yay., İstanbul, 1979.
- Jaeschke, Gotthard; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK yay., Ankara, 1971.
- Johnson, Paul; **Yahudi Tarihi**, çev. Filiz Orman, Pozitif yay., İstanbul, 2001.

- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi, V. C.**, TTK yay, Ankara, 1994.
- Karpat, Kemal; **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- ; Kemal H. Karpat, **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa yay., İstanbul, 1996.
- Kazgan, Gülten; **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay, İstanbul, 2004.
- Kılınçkaya, M. Derviş; (Ed.) **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal yay., Ankara, 2003.
- Kili, Suna; **Türk Anayasaları**, Tekin yay., İstanbul, 1982.
- Kocabaşoğlu, Uygur; **Anadolu'daki Amerika**, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2000.
- Koçaş, Sadi; **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş yay., İstanbul, 1990.
- Krüger, K.; **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, çev. Nihal Önel, Altın Kitaplar Basımevi yay., İstanbul, 1981.
- Kuran, Ercüment; **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı yay, Ankara, 1997.
- Kurmuş, Orhan; **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim yay., İstanbul, 1977.
- Kutay, Cemal; **Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki**, Tarih yay., İstanbul, 1964
- Ladas, Staphen P.; **The Exchanga of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey**, The Macmillan Company, New York, 1932.

- Levi, Avner; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, İletişim yay., İstanbul, 1998
- Lewis, Bernard; **İslam Dünyasında Yahudiler**, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1996.
- ; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1993.
- ; **Ortadoğu**, Çeviren: Mehmet Harmancı, Sabah yay., İstanbul, 1996.
- Macfie, A. L.; **Osmanlının Son Yılları 1908–1923**, Çev. Damla Acar, Funda Soysal, Kitap yay, İstanbul, 2003.
- Mahmud Muhtar Paşa, **Balkan Savaşı Üçüncü Kolordunun ve İkinci Doğu Ordusunun Muharebeleri**, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1999.
- Mardin, Şerif; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, İletişim yay., İstanbul, 1983.
- McCarthy, Justin; **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp yay., İstanbul, 1998.
- ; **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp yay., İstanbul, 1998.
- Meray, Seha L. – Osman Olcay; **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. No. 409, Ankara, 1977.
- Muammer Raşit Seviğ'e Armağan**, İÜHF yay., İstanbul, 1956.
- Nahum, Henri; **İzmir Yahudileri**, Çev.: Estreya Seval Vali, İletişim yay., İstanbul, 2000.
- Okandan, Recai Galip; **Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kurulu-**

- şundan İnkırazına Kadar**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.
- Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil yay., İstanbul, 1995.
- ; Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- ; **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye’sine**, Haz. Taha Akyol, Ufuk yay., İstanbul, 2002.
- ; **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan yay., İstanbul, 2004.
- ; **Tanzimattan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği**, Hil yay., İstanbul, 1985.
- Öke, Mim Kemal; **Ermeni Sorunu 1914–1923**, TTK yay., Ankara, 1991.
- Özçelik, İsmail; **Milli Mücadele’de Güney Cephesi Urfa**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992.
- Özdemir, Hikmet ve diğerleri; **Ermeniler Sürgün ve Göç**, TTK yay., Ankara, 2004.
- Palmer, Alan; **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Tarihi)**, çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2002,
- Polat, İlknur; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Ankara, 1990.
- Pontus Meselesi**, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara, 1995.
- Price, M. Philips; **Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)**, Çev. M Asım Mutludoğan, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1969.
- Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan**, HÜ, AİİTE yay., Ankara, 1995.

- Ramsaur, Ernest E.; **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, çev: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar yay., İstanbul, 2004.
- Renouvin, Pierre; **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914 -1918**, Örgün yay., İstanbul, 2004.
- Rodrique, Aron; **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç yay., Ankara, 1997.
- Sarıhan, Zeki; **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I-IV**, TTK yay., Ankara, 1995.
- Sevinç, Necdet; **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri Okullar Kiliseler Yardım Kurumları**, Milenyum yay., İstanbul, 2002.
- Sezer, Ayten; **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK yay., Ankara, 1999.
- Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II**, E yay., İstanbul, 1983.
- Simeon, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, Çev. Hrand D. Andriasyan, Çiviyazıları yay., İstanbul, 1999.
- Sofuoğlu, Adnan; **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu**, Genelkurmay Başkanlığı yay., Ankara, 1994.
- ; **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Sonyel, Salahi R.; **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, TTK yay., Ankara, 1995.
- Soysal, İlhami; **Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler**, Gür yay., İstanbul, 1985.
- Şahin, Süreyya; **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, Ötügen yay., İstanbul, 1999.
- ; **Türkiye'deki Patrikhaneler**, İlke yay., İstanbul, 2003.
- Şimşir, Bilal N.; **Malta Sürgünleri**, Bilgi yay., Ankara, 1976.

- Taçalan, Nurdoğan; **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet yay., İstanbul, 1971.
- Talas, Cahit; **Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal politika Tarihi**, Bilgi yay., Ankara, 1992.
- Tanör, Bülent; **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri 1789–1980**, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.
- ; **Türkiye’de Kongre İktidarları 1918–1920**, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.
- Tansel, Selahattin; **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C. 1–4**, Millî Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1991
- Tekeli, İlhan – Leila Erder; **İç Göçler**, Hacettepe üniversitesi yay., Ankara, 1978.
- Tevetoğlu, Fethi; **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Timur, Taner; **Osmanlı Çalışmaları İkel Feodalizimden Yarı Sömürge Ekonomisine**, V yay., Ankara, 1989.
- Toprak, Zafer; **Türkiye’de “Millî İktisat”, (1908–1918)**, Yurt yay., Ankara, 1982.
- ; **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914–1918**, Homer yay., İstanbul, 2003.
- Toros, Taha; **Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer; **Hürriyetin İlanı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2004.
- ; **Türkiye’de Siyasal Partiler, C. 1–3, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1988.
- Tunçay, Mete - Erik Jan, Zürcher; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923**, İletişim, İstanbul, 2000.

- Umar, Bilge; **Yunanlıların ve Anadolu Rumlarını Anlatımıyla İzmir Savaşı**, İnkılâp yay., İstanbul, 2002.
- Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge yay., İstanbul, 1987.
- Ülken, Hilmi Ziya; **Yahudi Meselesi**, Raşit Bütün Matbaası, İstanbul, 1944.
- Veinstein, Gilles; (Haz.) **Selanik 1850–1918**, İletişim yay., İstanbul, 1999.
- Von Grunebaum, Gustave Edmund; **İslâmiyet 2. Kitap Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar – 1**, Çeviren Esat Mermi Erendor, Bilgi yay., Ankara 1993.
- Yerasimos, Stefanos; **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İletişim yay., İstanbul, 2002.
- ; **İstanbul 1914–1923**, İletişim yay., İstanbul, 1996.
- ; **I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Türkiye Bilimler Akademisi yay., Ankara, 2005.
- Yetkin, Çetin; **Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler**, Gözlem yay., İstanbul, 1996.
- Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim yay., İstanbul, 1998.
- ; **Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2005.
- ; **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, İletişim yay., İstanbul, 2005.

4. Hatıratlar

- Apak, Rahmi; **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK yay., Ankara, 1988.

- Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk**, Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1994.
- Bayar, Celal; **Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş, C. 1-6**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- Cemal Paşa, **Hatırat**, Yayına Haz. Metin Martı, Arma yay., İstanbul, 1996.
- Falih Rıfki, **Eski Saat**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1933.
- Menteşe, Halil; **Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı yay, İstanbul, 1986.
- Sertel, Zekeriya; **Hatırladıklarım**, Gözlem yay., İstanbul, 1977.
- Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Kültür İş Bankası yay, İstanbul, 2003.
- Uran, Hilmi; **Hâtıralarım**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.
- White, George E.; **Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları**, çev., Cem Târik Yüksel, Enderun Kitabevi yay., İstanbul, 1995.
- Yalçın, Hüseyin Cahit; **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1976.
- Yalman, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. 1-4**, Rey yay., İstanbul, 1970.

5. Yayınlanmamış Kitap ve Tezler

- Gündağ, Nevzat; **Türk-Yunan İlişkileri İçerisinde Girit Problemi (1921-1913)**, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 1994.
- Meral, İbrahim; **"Mütarekeden Cumhuriyete Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri"**, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 1997.

Toker, Hülya; **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 2004.

6. Makaleler

Adanır, Fikret; "Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi", Erik Jan Zürcher (Der.), **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul, 2005.

Ahmad, Feroz– Dankward Rustow; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", **Güney - Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 4–5, İstanbul, 1976.

Ahmad, Feroz; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler", Der. Mete, Tunçay - Erik Jan, Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923**, İletişim, İstanbul, 2000.

Aydın, Mahir; "Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıl Kutlamaları", **OTAM**, S. 13.

Bali, Rifat N.; "Avram Galanti'nin Hayatı ve Eserlerinin Bibliyografyası", Avram Galanti, **Arabî Harfleri Terakkimize Mani Değildir**, İstanbul, 1996, Bedir yay., s. 15–29.

Bozkurt, Gülnihal; "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 43, S. 1–4, Ankara, 1993.

Dumont, Paul - François Georgeon; "Devrim Selanik'ten Başlar", Gilles Veinstein (Hazırlayan), **Selanik 1850–1918**, İletişim yay, İstanbul, 1999.

Ertan, Temuçin F.; "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **KÖK Araştırmalar Dergisi**, C.II, S. 2, Güz 2000.

- Falih Rıfıkı, "Pasin Kızları", **Eski Saat**, Akşam Matbaası İstanbul, 1933.
- Grosman, Moşe; "Türk Yahudileri" **Birikim Dergisi**, S. 71-72, Mart Nisan 1995.
- Hatipoğlu, Murat; "The Historical Background of Antisemitism in Modern Greece", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı**, Ankara, 1999.
- Kansu, Aykut; "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki", **Toplumsal Tarih**, Nisan 2004.
- Karaca, Niyazi Taha; "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri 1914-1920", **Atatürk Üniversitesi AİİTE Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, c. III, S. 4, Temmuz 2003, Erzurum.
- Karpat, Kemal H.; "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire 1862-1914", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Ottoman Emigration to America, 1860-1908", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.

- ; "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- Kuran, Ercüment; "1830 1917 Arasında Türk Yunan İlişkileri", **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, TDV yay., Ankara, 1997.
- Minassian, Anahide Ter; "1876–1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", der. Mete, Tunçay - Erik Jan, Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923**, İletişim, İstanbul, 2000.
- Ortaylı, İlber; "Son Devirde Osmanlı Musevileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- Özkaya, Yücel; "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IV, S. 10, Ankara, 1987.
- Pehlivanlı, Hamit; "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. X, S. 29, Ankara, 1994.
- Sarınyay, Yusuf; "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XI, S. 31, Ankara, Mart 1995.
- Saydam, Abdullah; "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni – Rum Tehdidini", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VI, S. 17, Ankara, 1990.

- Schick, İrvin Cemil; "Osmanlılar Azınlıklar ve Yahudiler", **Tarih ve Toplum**, S. 29, İstanbul, Mayıs 1986.
- Sezer, Ayten; "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Siyasal Katılma", **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1995.
- Sofuoğlu, Adnan; "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesi'nin Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. X, S. 28, Ankara, 1994.
- ; "Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli – Yalova – İzmit Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XVIII, S. 54, Ankara, Kasım 2002.
- Sonyel, Salahi R.; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Kurtuluş Savaşı ve Museviler" **OTAM**, S. 13.
- Şanlı, Cemal; "Türkiye'deki Yabancı Dinî İlmî Hayri Kurumlarının Hukuki Durumu ve Gayrimenkul İktisapları", **Hıfzı Timur'un Anısına Armağan**, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü yay., İstanbul, 1979.
- Şıvgın, Hale; "Kiliseler ve Mektepler Kanunu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 148, İstanbul, Şubat, 2004.
- Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi", **Muammer Raşit Seviğ'e Armağan**, İÜHF yay., İstanbul, 1956.
- Tesal, Ömer Dürrü; "Türk ve Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek Azınlıkların Mübadelesi", **Tarih ve Toplum**, C. 9, S. 153, İstanbul, Mayıs 1988.
- Tunçoku, Mete; "İsrail'in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanak kale Savaşlarının Önemi", **Bellekten**, C. LX, Nisan 1991, S. 212.

Yavuz; Bige Sükan; “Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIX, S. 55, Ankara, Mart 2003.

7. Süreli Yayınlar

a. Dergiler

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi AİİTE Müdürlüğü)

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Belleten

Birikim Dergisi

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

KÖK Araştırmalar Dergisi

OTAM

Popüler Tarih Dergisi

Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih Dergisi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

b. Gazeteler

Agos

Tercüman

8. İnternet Siteleri

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>.

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/ikincidevir.html>.

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/dorduncudevirevir.html>.

<http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum2.html#kgurun>

<http://www.tbmm.gov.tr/partiler/partiler.htm>.